

Verklaring

De zienswijze van de Restitutiecommissie

Bij brief van 3 mei 2002 verzocht de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutiecommissie (RC) te adviseren over de te nemen beslissing op verzoek van mevrouw C.F. Koenigs tot teruggave van schilderijen en tekeningen uit het voormalig bezit van haar grootvader Franz W. Koenigs (Franz Koenigs), voor zover deze voorwerpen deel uitmaken van de collectie die in beheer is bij de Staat der Nederlanden.

In haar advies van 2003 formuleerde de RC haar taak als volgt. “De vraag die de Commissie zal hebben te beantwoorden is of het bezitsverlies van Koenigs aangemerkt moet worden als onvrijwillig bezitsverlies als gevolg van omstandigheden die direct verband houden met het naziregime. Verzoekster beantwoordt die vraag met klem van redenen bevestigend en stelt dat zonder de oorlogsdreiging het bezitsverlies van de collectie zich nimmer zou hebben voorgedaan.”

De Commissie verklaarde verzoekster hierin niet te kunnen volgen. Zij kwam tot het oordeel “dat het bezitsverlies van Koenigs geen gevolg was van omstandigheden die in directe relatie stonden met het nazi regime doch uitsluitend verband hield met de economische omstandigheden in Duitsland, die aanleiding hadden gegeven tot de zogenaamde “Stillhalte”, een maatregel ten gevolge waarvan Koenigs niet vrijelijk kon beschikken over het Duitse deel van zijn vermogen. Daardoor was hij gedwongen in Nederland geld te lenen tegenover het tot zekerheid afstaan van zijn collectie. Naar het oordeel van de RC was het bezitsverlies “uitsluitend toe te schrijven aan een economisch/zakelijke oorzaak”.

Dit oordeel vraagt om een herziening.

Het was een vaste praktijk in het Nazi-regime, dat de gebeurtenissen plaats vonden onder pressie en met gebruik van ongeoorloofde middelen, terwijl het allemaal werd gecamoufleerd door gedragingen waarmee een gewone handelwijze werd voorgespiegeld. Op die wijze is Adolf Hitler in Duitsland aan het bewind gekomen: ogenschijnlijk in een democratische besluitvorming van de Reichstag, die het “Ermächtigungsgesetz” aanvaardde, terwijl deze was ingegeven door intimidatie, een golf van arrestaties van gedelegeerden van de Reichstag, moord zelfs. Voor het gebouw waarin de Reichstag vergaderde toen het fatale besluit van het “Ermächtigungsgesetz” moest worden genomen, had de SA, het privéleger van de NSDAP, zich opgesteld en riep in spreekkoor: “Wir wollen das Gesetz, sonst Mord und Totschlag”. Ook in het gebouw was de SA geposteed. De wet was een reactie op de “Reichstagsbrand”, die door toedoen van het Nazi regime was aangestoken om de bevolking murw te maken.

Sonderauftrag Linz

Toen in 1938 Oostenrijk bij Duitsland was geannexeerd, uitte de Führer het voornemen tot de bouw en inrichting van een museum in Linz, het Führer museum. Linz was de stad waarin Adolf Hitler is opgegroeid. De stad ligt vlak bij de grens tussen Duitsland en Oostenrijk. Ogenschijnlijk werd de Führer daartoe gedreven door

zijn liefde voor kunst en cultuur. De werkelijkheid was vermoedelijk een andere: dat hij handelde met een politiek oogmerk.

Politiek oogmerk

In het boek van *Jonathan Petropoulos, Art as politics in the Third Reich*, wordt ingegaan op de verlangen tot het samenstellen van kunstverzamelingen dat aantal leidende figuren van het Nationaal Socialistische regime beheerste –Adolf Hitler was niet de enige voor wie dat gold.

In searching for an explanation for this preoccupation, one must recognize that art provided a means to a larger and more important set of goals. For this reason, the Nazi leaders used art instrumentally, that is, to serve as a means or intermediary to a particular result. Although the larger objectives of the NS elite proved multifaceted and complex ... in general, the leaders manipulated art policy and the collection of works in order to articulate fundamental (or even definitional) tenets of their ideology. These included the premise that the Aryan race was the preeminent promoter of culture, that the German culture stood above that of other nations or racial groups, and that the possession of an artistic patrimony reflected military strength and biological vitality. Beyond ideology, the leaders used art works instrumentally in order to further their own political careers and as a means of self-definition. Art offered a means to achieve legitimacy and social recognition, as the works themselves suggested power and taste due to the perceived link to the preexisting ruling classes and their artistic values.

Hitler's decoration of his office in the Reich Chancellery, which was executed by Albert Speer and completed in 1939, is an example of the instrumental approach to art. Hitler played an active role in the conception of both the Chancellery and the office. His goals was to impress and to intimidate. As he told Speer in 1941: "Whoever visits the Reich Chancellery must have the feeling that he is before the master of the world" (page 7).

Sonderauftrag Linz, however, represented more than an effort to control the artistic products of the German nation: it constituted the clear expression of Hitler's plans to dominate Europe. The creation of the largest museum in the world would serve as a symbol of Germany's cultural hegemony. Filling it not only with Germanic treasures but also with those of France, Italy, Spain and other western European nations allowed Hitler to demonstrate the Third Reich's primacy in the continent. (page 248).

Leidersaanspraak

Voor Adolf Hitler was er nog een additionele reden om de bouw van het Führer Museum en de samenstelling van de daarbij behorende kunstcollectie door te zetten. Hij leefde in de aanhoudende angst van de troon te worden gestoten door rivalen, hetzij uit de kringen van de generale staf van het leger, hetzij uit die van de Partij. Zelfs ten opzichte van de trouwste trawanten, zoals Goebbels en Göring, was hij argwanend, zoals bleek uit zijn hysterische reactie in de nadagen van het regime op wat hij betitelde als een ultimatum van Hermann Göring. Een grote kunstcollectie met bijbehorend museum zou zijn positie als de leider van de Partij en van Duitsland kunnen bevestigen. Zo ontwikkelde de Sonderauftrag Linz zich voor Adolf Hitler als een gebiedende noodzaak om te kunnen overleven. De kunstcollectie was daartoe een geëigend middel. Adolf Hitler was steenrijk, want als auteur van "Mein Kampf" kwam hem een auteursvergoeding toe voor ieder exemplaar dat werd verkocht, en dat gold ook voor de Duitse postzegels die zijn portret droegen. Elk bruidspaar in Duitsland kreeg van de gemeente waar het huwelijk plaats vond een exemplaar van "Mein Kampf" cadeau. De Führer zelf leidde een sober bestaan en gaf niets uit voor zich zelf. Het opbouwen van de kunstcollectie zelfs in korte tijd levert dan geen financieel

probleem op. Hij schakelde daartoe een uiterst bekwame kunstkenner in, prof. Posse, die hem attent maakte op de kunstwerken die zouden moeten worden aangekocht. In een vroeg stadium zal de aandacht zijn gevallen op de tekeningen die zich in de collectie van Franz Koenigs bevonden en die betrekking hadden op de renaissance, toen de tekeningen van Dürer en Grünewald een doorbraak betekenden.

Aan Franz Koenigs ontfutseld

Sedert 1939 was Hans Posse na een introductie van zijn voorganger Haberstock bij het museum en de “Sonderauftrag Linz” betrokken. Franz Koenigs daarvoor benaderen leek voor Posse weinig kans op succes te hebben. Posse probeerde het nu met een omweg. Via Hannema zal hij in contact gekomen zijn met Van Beuningen om hem te bewegen op te treden als intermediair. Van Beuningen zou trachten de collectie in handen te krijgen. Mogelijk op aandrang van de bank die, eveneens in onze veronderstelling, daarbij handelt op aanwijzing van Van Beuningen stemt Franz Koenigs er in toe om zijn collectie aan de bank in betaling te geven; vermoedelijk omdat daarmee het vervoer naar een veilig land waar de Duitsers het niet voor het zeggen hadden, mogelijk te maken. Dat stelt van Beuningen in staat om deze aan te kopen en vervolgens de tekeningen aan Posse te verkopen. Ik denk dus dat met een list de overeenkomst waarbij de inbetalinggeving werd geregeld tot stand is gekomen, waarbij de hoofdrolspelers onder druk werden gezet.

Wat beoogde Van Beuningen

Van Beuningen zal het er om te doen zijn geweest zijn goede relaties met Duitsland te consolideren; in 1940 moest immers met de eventualiteit van een Duitse overwinning rekening worden gehouden. Het is zeer waarschijnlijk dat Van Beuningen al vóór de Duitse invasie met Posse in contact stond. Als havenbaron van Rotterdam had hij een goede verstandhouding met zijn relaties in Duitsland, van wie hij veel zakelijk voordeel had weten te verkrijgen en die de Führer trouw waren. Het plan was dat Van Beuningen de tekeningen zou aankopen en dan doorverkopen aan Posse. In oktober 1939 heeft Franz Koenigs al pogingen ondernomen om zijn collectie naar Lissabon over te brengen, dus buiten het bereik van de Führer. Van Beuningen kreeg kennelijk tot taak om dat te verhinderen en hij kon daarbij rekenen op de medewerking van Hannema, de directeur van museum Boymans waar de collectie was opgeslagen en die een goede bekende was van Van Beuningen. Hannema saboteerde het vervoer met het idee aldus het deel van de collectie dat niet aan Hitler verkocht zou worden voor Boymans te behouden. Volgens zijn statement wist hij dat Van Beuningen de bedoeling had de collectie voor het Führer Museum te bestemmen. Deze opzet slaagde en toen de Duitse troepen in mei 1940 Nederland bezetten bevond de collectie zich nog in Rotterdam, in de kelder van het Boymans. Zij was op 2 april 1940 formeel in eigendom overgedragen aan de Bank Lisser & Rosenkranz maar algemeen werd Franz Koenigs aangemerkt als de werkelijke eigenaar daarvan. Aan te nemen valt dat Franz Koenigs in de inbetalinggeving heeft toegestemd omdat hij verwachtte de collectie daarmee gemakkelijker naar het buitenland te kunnen vervoeren, buiten het bereik van de Duitse regering. Niettemin wist Van Beuningen nog vóór de bezetting de collectie van de Lisser & Rosenkranz bank die inmiddels in liquidatie verkeerde te kopen, en nog wel voor een veel te laag bedrag, alles buiten weten van Franz Koenigs. Vermoedelijk was deze transactie geïnspireerd door Hannema die nauw samenwerkte met Van Beuningen. Van Beuningen deed de toezegging dat de tekeningen en schilderijen behorende tot de collectie “zolang deze in het museum Boymans zullen

zijn tentoongesteld, aldaar zullen verblijven onder de tot toe bestaande benaming van "Collectie F. Koenigs". Deze toezegging wordt door de bank in haar bevestigingsschrijven aan Van Beuningen d.d. 9 april 1940 herhaald; uit de formulering valt op te maken dat de bank van de voorgenomen bestemming in de richting van de "Sonderauftrag Linz" heeft geweten.

Een schok voor Franz Koenigs

Het moet een grote schok zijn geweest voor Franz Koenigs dat Van Beuningen de collectie enkele maanden later aan de Führer verkocht. Wij mogen aannemen dat Franz Koenigs daardoor werd overvallen. In wezen is hij door een truc van zijn collectie beroofd, doordat deze achter zijn rug aan Hitler werd verkocht. Nog voordat hij zijn mond daarover kon roeren, verongelukte hij op een station in Duitsland onder omstandigheden die nooit zijn opgehelderd: hij kwam op het perron onder een rijdende trein. Dat een handlanger van het regime hem daartoe een duw in de rug zou hebben gegeven, is niet uitgesloten en in het licht van de omstandigheden zelfs heel waarschijnlijk. Vermeden moest immers worden dat men de kunstcollectie van het toekomstige museum als roofkunst zou betitelen: dat zou het imago van de samensteller ernstige schade berokkenen en het oogmerk ondermijnen waarmee door hem het museum werd gebouwd. Gaf men de politie ter plaatse van hogerhand een tip dan stelde zij naar een dergelijk incident geen onderzoek in; zo ging dat toen in Duitsland.

Methodiek van het NS regime

Men kan nu, gesteld dat het zich zo heeft afgespeeld, de indruk krijgen dat het niet de dreiging van het regime is geweest waardoor de collectie voor Franz Koenigs verloren is gegaan. Dat levert echter een onderschatting op van de methodes waarmee het NS regime te werk ging: op Posse werd druk uitgeoefend, van Beuningen kon onder druk worden gezet. De bank Lisser & Rosenkranz zal blij geweest zijn om de collectie aan van Beuningen te kunnen verkopen. Zij verkeerde in liquidatie, de directie was naar het buitenland uitgeweken uit vrees voor een Duitse bezetting in Nederland. Flörsheim, een van de leden van de directie en zelf kwetsbaar als Jood, was achtergebleven met het oog op de liquidatie van de bank.

In de broeierige atmosfeer rond de Führer liepen de dingen altijd zo dat de mensen niet handelden zoals zij zelf wilden maar zoals zij door de Führer werden gedirigeerd. In de zienswijze die door de RC is aangehangen, wordt dit aspect verwaarloosd en worden de handelingen van de personen geïnterpreteerd alsof zij zich in onze eigen vrije maatschappij afspelen. Wij weten weinig af van de motieven van de handelende personen en zijn aangewezen op interpretatie. Vanuit het perspectief van het regime uit bekeken is de versie die ik hier heb aannemelijker dan die welke door de RC is aangehangen. Nu wij niet precies kunnen achterhalen hoe de gebeurtenissen zich hebben afgespeeld moet de hier voorgestelde versie als de meest aannemelijke de voorrang hebben boven die waarvan de RC is uitgegaan.

Geen normale handel

Als dit zich allemaal zo heeft afgespeeld, is het naïef om te veronderstellen dat wij bij het verlies van de collectie met een normale handel te maken hebben. Die normale handel was het rookgordijn, in werkelijkheid ging het om een dubieuze transactie. Om dan nog te spreken van vrijwillig bezitsverlies levert een miskennis op van de ware

aard van het NS regime in Duitsland. Met evenveel recht zou men kunnen beweren dat Adolf Hitler met legale middelen in Duitsland aan de macht is gekomen. De Nederlandse Staat hoort niet te profiteren van een oneerlijke handelwijze als waarvan blijkt het bovenstaand sprake is geweest. Het is beschamend dat de claim van de verzoekster is afgewezen op basis van het rookgordijn dat door de slimmigheid van de Führer en zijn trawanten hier is opgetrokken.

Amsterdam, 25 augustus 2012

Prof. mr P.A. Stein